

מפגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

זהות והשתייכות כחשאבי התמודדות של
בני נוער דרוזים בזמן חלחמת לבנון השנייה

טל ליטבק-הירש וענבל אסתר סיקורל

תדפיס מתוך גיליון 31
תמוז תש"ע – יוני 2010

זהות והשתייכות כמשאבי התמודדות של בני נוער דרוזים בזמן מלחמת לבנון השנייה

טל ליטבק-הירש וענבל אסתר סיקורל

תקציר

מאמר זה בוחן את דרכי ההתמודדות של צעירים דרוזים במהלך מלחמת לבנון השנייה וטוען כי זהות והשתייכות קהילתיות, עדתיות ולאומיות מהוות אמצעי התמודדות עבורם. במהלך המלחמה ראינו כחמישים מתבגרים דרוזים ששהו תקופה קצרה במחנה נוער בדרום הארץ, לאחר שפנו מבתיהם בשל ההפצצות על כפרם. במאמר מוצגות עמדותיהם ותפיסותיהם של הצעירים ביחס לזהותם כישראלים וכדרוזים. בדיון ננסה להסביר את הזדהותם החזקה של הצעירים הדרוזים שראינו בעת המלחמה עם המרכיב הישראלי והדרוזי בזהותם, ונטען כי חיזוק ההזדהות עם המרכיבים האלו הוא אמצעי להתמודדות עם הרגשות הקשים שמעוררת המלחמה. כמו כן נבחן את המקרה המיוחד של הצעירים הדרוזים ונציע הסברים חברתיים ופוליטיים, כמו גם התפתחותיים, לממצאינו.

מילות מפתח: דרוזים, מלחמה, התמודדות, זהות, מיעוטים

מבוא

בקיץ 2006 התחוללה בחלקה הצפוני של ישראל ובדרום לבנון מלחמה בין ישראל לחיזבאללה. במסגרת ההתגוננות האזרחית פונו בני נוער רבים מהצפון למחנות בדרום הארץ. ראשונים פונו צעירים יהודים, ולקראת סוף המלחמה – גם צעירים דרוזים מכפרים שספגו אבדות רבות בנפש וברכוש. רבים מהבתים בכפרים אלו לא היו ממוגנים, ובחלק מהכפרים לא פעלה אזעקה במשך פרק זמן ניכר מהמלחמה. בשבוע האחרון למלחמה נפגשו באחד המחנות עם מתבגרים דרוזים וראינו אותם. התעניינו לדעת כיצד הם חוו את המלחמה, וכיצד התמודדו עם החיים בצלה בשבועות שלפני היציאה למחנה. בעיקר עניינו אותנו שאלות זהותם והשתייכותם כמיעוט על רקע המלחמה. מאמר זה יציג את האופן שבו התמודדו מתבגרים דרוזים עם המלחמה, תוך דגש על זהות והשתייכות כמשאבי התמודדות. הוא יבחן את התהליכים החברתיים והחינוכיים שהובילו אליהם, ויציע הסברים לדרכי התמודדות אלו.

* אנו מודות מקרב לב לד"ר באדי חסיסי, שקרא את הגרסה מוקדמת של מאמר זה והגיב עליה.

סקירת ספרות

הדרוזים בישראל

הדרוזים הם קבוצה דתית, אשר צמחה במצרים בסביבות המאה האחת עשרה, בתקופה של סערות תאולוגיות במזרח התיכון (Swayd, 1998). מקורם האתני של הדרוזים אינו ברור, אולם במהלך השנים הצהירו הדרוזים על היבדלותם מהאסלאם (Rimer, 2007), וכיום הם אינם רואים עצמם מוסלמים (Dana, 2003). אף שבין המאה השלוש עשרה למאה חמש עשרה השתלבו הדרוזים בקרבות המוסלמים במזרח התיכון, כמיליון הדרוזים הקיימים כיום באזור זה, בעיקר בסוריה, לבנון וישראל, מהווים מיעוט מופלה לרעה בכל מדינה שבה הם חיים (דנה, 2000). בשל כך הפכו הדרוזים לקבוצות מיעוט סגורות ובעלות קשרים פנימיים הדוקים (Bennett, 2006). בישראל הדרוזים הם מיעוט דתי, דובר ערבית, אשר חי בקהילות כפריות בצפון המדינה, ומהווה 1.7% מאוכלוסייתה (Dana, 2003). הכפר שממנו באו בני הנוער שראינו, הוא אחד משלושה עשר הכפרים בישראל שבהם לדרוזים יש רוב מכריע.

שתי תכונות בולטות מאפיינות את החברה הדרוזית: הקרבה המשפחתית (חמולה), ובעיקר הדת (עדה). אין לדרוזים תודעה של ייחוד לאומי על פי אמות מידה מקובלות של לאום. הם מחוברים לאדמתם וחיים תחת השלטון הקיים, תוך קבלה מלאה של מרות השלטון המקומי. זיקתו של הפרט לעדה מתבטאת בעיקר בהשתייכות למסגרת החברתית המסורתית. גיבושם של הדרוזים נובע בין השאר מהעובדה שרובם מתגוררים בכפרים הרריים ומבודדים יחסית, כמו גם מרגש הסולידריות, שהוא אחד מתוך שבע מצוות הדת, ומהקפדה שלא לשאת נשים מחוץ לעדה. הדרוזים מאופיינים במשטר קהילתי פטריארכלי איתן, שבמרכזו שלטון מוחלט של האב בבני משפחתו המורחבת, אם כי בשנים האחרונות נרשמו התנגדויות, בעיקר של צעירים, להנהגת העדה. כיום, עם החשיפה ההולכת וגוברת של צעירי העדה לעולם מחוצה לה, יש נישואין מחוץ לעדה והמרות דת (ליהדות ולאסלאם), ויש המבקשים לשנות את הלאום בתעודת הזהות מדרוזי לערבי, ואף דורשים לפטור אותם מחובת הגיוס לצה"ל, אך תופעות אלו עדיין אינן רבות (Dana, 2003).

בספרות מוצגות שתי גישות היסטוריות-חברתיות בולטות, המתייחסות לקשרי הדרוזים עם מדינת ישראל: הגישה האינסטרומנטליסטית והגישה המודרניסטית. כל אחת מגישות אלו מציגה ברית בין המדינה ובין הדרוזים ורואה בדרוזים תומכים שלה, תוך מודעות לאפלייתם במדינה היהודית (חלבי, 2006).

לפי הגישה האינסטרומנטליסטית, הזהות הדרוזית בישראל התעצבה מתוך מדיניות ישראלית שכללה העדפה של הדרוזים (יחסית לאפליה לרעה של הערבים במדינה) ותמיכה כלכלית ופוליטית בהם (Bsoul, 2006; Parsons, 2000). כאמצעי הבחנה נוסף, הקפידה המדינה על רישום לאום ייחודי של הדרוזים במשרד הפנים

("דרוזי" ולא "ערבי") ועל יצירת מערכת חינוך נפרדת, המדגישה ייחודיות דרוזית. חוקרים (למשל Hajjar, 2000), רואים בניסיון הישראלי לייצר זהות דרוזית נפרדת, אסטרטגיה של שליטה, ובמקביל טוענים כי הישראליזציה של הדרוזים פעלה להבחנה בינם ובין הערבים ולכפיית הרעיון כי לדרוזים וליהודים יש אינטרסים משותפים ביחס לקונפליקט במזרח התיכון.

לעומת גישה זו, הגישה המודרניסטית מדגישה את הקשרים הבעייתיים שהתקיימו בין הדרוזים והמוסלמים עוד טרם קום המדינה (Dana, 2003; Layish, 1979). יחסים אלו מוצגים כמניע לכוננות הדרוזים להיקשר עם המדינה היהודית שבדרך. דנה (2000) מדבר על אחדות גורל של "נרדפים ומותקפים על ידי רוב מדכא" בין היהודים והדרוזים, המלווה באמון הדדי בין שני העמים, ומכאן מובילה לדגש על המרכיב הישראלי בזהות הדרוזית. בן דור (1996) מוסיף כי הדרוזים, בדומה ליהודים, לחמו על קיומם נגד מאמצים אסלאמיים להכחידם ולהעבירם על דתם בכוח. בכתבים המודרניסטיים, הדרוזים מצטיירים כקבוצה דתית, מסורתית ומלוכדת (דנה, 2000), וכן ככפריים, לוחמים, בעלי סולידריות פנימית, ייחודיות ומיומנות דיפלומטית (בן דור, 1996).

כותבים המשתייכים לגישה זו מודעים לאפליה שאותה חווים הדרוזים בישראל, הן בתחום התעסוקתי והן בזה המוניציפלי (Yiftachel & Segal, 1998); אולם מצבם הכלכלי-חברתי הנחות של הדרוזים יחסית ליהודים בישראל מנומק בבחירתם של הדרוזים לדבוק בחיים מסורתיים (פז, 1996), ואילו החדירה של המודרניזציה הישראלית לחייהם מתוארת כמעשירה אותם (דנה, 2000; וינר-לוי, 2006). דנה (Dana, 2003) מסכם וטוען, כי בניגוד לאפליה הגלויה של המדינה כלפי ערביי ישראל, ביחס לדרוזים יש שאיפה לשוויון, לפחות למראית עין.

שתי הגישות מציינות כי ב-1957 הוחלט על גיוס של דרוזים לצבא הישראלי, החלטה שהגבירה את יחס ההעדפה החברתית המייחד אותם משאר הציבור הלא-יהודי בישראל (פז, 1996). כיוון שהצבא מהווה מרכיב משמעותי בהבניית הזהות הישראלית, גיוס זה התקשר בעיני החברה הישראלית עם מעמד המועדף של הדרוזים בחברה ביחס למיעוטים אחרים (Hajjar, 2000), כמו גם עם קידום חברתי וכלכלי שלהם (חלבי, 2006). השירות בצבא הפך במרוצת השנים לעוגן הכלכלי העיקרי של בני העדה הדרוזית (כ-42% מבין הגברים הדרוזים המפרנסים מועסקים בכוחות הביטחון השונים [חסן, 1992]) ולערוץ מרכזי של נייחות חברתית והתערות כלכלית ותרבותית בישראל. הרישום הייחודי בתעודת הזהות ומערכת החינוך הנפרדת תמכו אף הם בנטייה לראות בדרוזים מיעוט מועדף (אביבי, 2003, 2005). אמצעי נוסף להצגת הדרוזים כנבדלים ובעלי זיקה לרוב היהודי הוא הכינוי הרשמי שניתן לקהילה הדרוזית בישראל – "עדה", והכרה רשמית בה כ"עדה עצמאית". המונח "עדה" היה שמור עד כה לקהילות יהודיות בלבד, ושימש להגדרה הישראלית של גיוון אתני בתוך מסגרת של דמיון כלל-יהודי ושוני מה"אחר" הלא-יהודי (קלדרון, 2000).

הביקורת האינסטרומנטלית על הגיוס לצבא טענה כי הגיוס, שנועד לעצב את זהותם של הדרוזים כישראלים נאמנים, יצר מצד אחד שסע ואף שנהא בינם לבין ערביי ישראל והשטחים הכבושים, ומצד שני לא הבטיח את שילובם בחיי המדינה כאזרחים שווים (חלבי, 2006; Frisch, 1993).

החל משנות השבעים של המאה העשרים, ובעיקר בשנות התשעים, החלו נושבות רוחות של מחאה בקרב צעירי העדה הדרוזית כנגד היחס הלא שוויוני של המדינה אל עדתם. מוקד הביקורת היה כלפי מערכת החינוך הממלכתי-דרוזי, שהפכה לערוץ אשר באמצעותו הועברה לצעירים הדרוזים האידאולוגיה של הרוב היהודי השליט (אלחאגי, 2003). מערכת זו נועדה לטפח בקרב הדרוזים ייחודיות דתית וזהות ישראלית, וכזו, היא מדגישה חינוך לחיילות ולאזרחות. לדעת כותבים רבים היא מדגישה זאת על פני קידום אישי וקהילתי של התלמידים (חלבי, 1996; פלאח, 1996).

ביקורת דומה עלתה כלפי ההנהגה הדרוזית, שהוצגה כנשלטת, מכוונת ומשרתת את המדינה יותר מאשר את העדה הדרוזית (חלבי, 2006). יש לציין שהכתיבה הדרוזית הביקורתית מאפיינת זרם מסוים בחברה הדרוזית, אשר זוכה לעתים לביקורת חברתית פנימית. זרם זה כולל בעיקר נשים, אשר אינן משרתות בצבא, וצעירים משכילים (חלבי, 2006).

אם כן, הדרוזים מהווים קבוצת מיעוט בישראל ומנהלים עם המדינה מערכת יחסים מורכבת. בתוך מערכת יחסים זו בולט מצד אחד הרצון של הדרוזים להפוך לאזרחים שווי זכויות בחברה הישראלית, ומצד שני בולטת ההכרה שהם מיעוט מופלה לרעה בחברה זו.

המלחמה של קיץ 2006 העמידה משני צדי המתרס את שלוש המדינות שבהן מתגוררים, כאמור, רוב הדרוזים בעולם: לבנון, סוריה וישראל (Dana, 2003), והובילה לקרבות בנפש בשתיים מהמדינות האלו. בישראל, האוכלוסייה הדרוזית נמצאה במלכוד רגשי: מחד גיסא היא הופגזה ואף שכלה כמה מחבריה בשל התקפות מלבנון בעידוד סורי (בתגובה הביעו מרבית הדרוזים הישראלים עמדות מיליטריסטיות פרו-ישראליות, ורבים מהם היו חלק מהמתקפה על לבנון מתוקף תפקידיהם בצבא ההגנה של ישראל); מאידך גיסא, שררה בקרב הדרוזים הישראלים חרדה לחברי העדה הדרוזית בלבנון שנפגעו מההתקפות הצבא הישראלי (אוסצקי לזר, 2006).

מלחמה ומתבגרים: תפיסות ודרכי התמודדות

התמודדות היא תגובה שמיועדת לצמצם את חוסר הנוחות הפיזי והפסיכולוגי המלווה אירועי חיים דוחקים. זהו מאמץ שבמסגרתו בני אדם מגייסים, מתוך עצמם ומן החוץ, משאבים וכוחות שיאפשרו להם לחיות בצורה המיטבית עם בעיותיהם. אסטרטגיות התמודדות הן הדרכים שבעזרתן מפחית היחיד את

מצוקתו, הן בטווח הקצר והן בטווח הארוך יותר (Pearlin & Schooler, 1987). דונהם (Dunham, 1983) ציין ארבעה סוגים בסיסיים של משאבי התמודדות: אישיים, בין-אישיים, קהילתיים וארגוניים. **משאבים אישיים** כוללים גישות חיוביות וכן תכניות ופעילויות לשיפור המצב, ובעצם כל דבר חיובי שהפרט עושה בעצמו או אומר לעצמו; **משאבים בין-אישיים** כוללים תמיכה מחברים או מבני משפחה; **משאבים קהילתיים** מתייחסים לארגון, תמיכה וסיוע הניתנים במסגרת קהילתית; **משאבים ארגוניים** מתייחסים לעזרה ממסדית, לרוב של המדינה או של ארגוני עזרה והצלה התנדבותיים (Dunham, 1983).

בעוד שמשאבים אלו פעילים לאורך חיי הפרט, פעילותם במהלך גיל ההתבגרות מעניינת במיוחד ומעלה את השאלות, כיצד המתבגרים תופסים את המלחמה ובאילו דרכים הם מגייסים את ארבעת המשאבים שהציע דונהם, לצורך התמודדות עמה. על מנת לענות על שאלות אלו, נבחר ראשית את גיל ההתבגרות ומאפייניו.

גיל ההתבגרות נתפס בספרות כגיל המאפיין עיסוק רב בנושאים של זהות. אריקסון הציע את הזהות כמתקיימת על הרצף שבין האישי לקולקטיבי. הצעיר מנסה לגבש לעצמו בתקופה זו את זהותו האישית, ובמקביל הוא עסוק בשאלות של השתייכויות רחבות יותר – חברתיות ולאומיות (Erickson, 1968). מלחמה חושפת את המתבגר לחוויות קשות, לעתים לסכנות קיומיות. במהלכה קיים חשש לפגיעה בתהליכים של צמיחה והתפתחות נורמליים (Macksoud, Dyregrov & Raundalen, 1993); לדוגמה, במהלך התפתחותם מתבגרים מתמודדים מבחינת ההיבט החברתי-לאומי עם שאלות של אידאולוגיה, מוסר וצדק חברתי ועולמי, אך בעוד בסביבה שקטה ובטוחה הם מצופים לפתח תפיסות עולם מורכבות ורבות פנים ביחס לעולמם החברתי, לעצמם ול"אחרים", מחקרים מורים כי בזמן של מלחמה עמדות נעשות מקוטבות, והצעירים עשויים להתייחס אל העולם במונחים מצומצמים של "טוב" או "רע" (Van Ijzendoorn & Zwart-Woustra, 1995). במצבים קיצוניים, דוגמת מלחמה, מודגשות הזהות החברתית שלהם וההשתייכות לקבוצת הפנים, ובמקביל מודרות קבוצות שנתפסות כקבוצות חוץ. חוקרים הצביעו על מלחמה או סכנה כמבליטות את הצורך של צעירים לחזק את ההערכה העצמית שלהם דרך מרכיבים של זהות והשתייכות ללאום, לדת ולקבוצה אתנית מסוימת (Pyszczynski, Solomon & Greenberg, 2003).

מחקר בין-תרבותי, שהשווה בין תפיסת המלחמה של צעירים באזורי לחימה שונים בעולם, טען כי מלחמה מעלה את המחויבות האידאולוגית הלאומית של ילדים ומתבגרים (הערצת הלוחמים, פטריוטיות ועמדות שליליות נגד האויב), וכי למחויבות זו יש ערך הגנתי לרווחתם הפסיכולוגית של הצעירים במצבים של אלימות פוליטית (Punamaki, 1996). פוברזנוביץ (Povrazanovic, 1997) הראה כי בזמן מלחמה התודעה הלאומית האתנית עולה ומשחקת תפקיד משמעותי ביותר בזהות של המתבגרים. נראה כי הגברת תחושת המחויבות האידאולוגית והלאומית של ילדים ומתבגרים בזמן מלחמה עוזרת להם להתמודד עם קשיי

המצב. קריסטל (Krystal, 1978) מוסיף וטוען, כי כאשר בעת מלחמה יש לבני הנוער הזדהות אידאולוגית גבוהה עם הלאום, מתקיימים פחות ביטויים של חרדה. אל מול האחידות המגדרית, פונמקי (Punamaki, 1996) השווה ילדים קרואטים וישראלים ביחסם למלחמה. הוא הצביע על כך שבנים בכלל ובנים ישראלים בפרט, נטו לתפוס את המלחמה באופן רומנטי יותר, וקישרו אותה עם תכונות דוגמת אומץ לב, נאמנות, כוח וכבוד. הבנים היו פסימיים בנוגע לאפשרות לשלום והאדירו את המלחמה, האדרה שהתבטאה בהערצה לחיילים וברצון להגן על המדינה כשיגדלו, ועזרה להם להתמודד עם רגשות קשים, כגון: פחד, כעס ואבל.

בישראל, כחברה הסובלת ממלחמות וקונפליקטים מתמשכים לאורך כל שנות קיומה, אחת מאמונות היסוד הקולקטיביות מתייחסת לזכות ולחובה להתמודד עם האיום באמצעות כוחה הצבאי של המדינה (Horowitz, 2000). כפי שהוצג לעיל, תפיסה של הצדקת המלחמה מתקשרת אצל בני נוער עם תחושות פטריוטיות. בן-עמוס ובר-טל (2004) הדגישו את חשיבות הפטריוטיזם, אהבת הלאום והמולדת והמוכנות להגן על המולדת בכל מחיר כאבני יסוד בזהות הישראלית הקולקטיבית. מכאן נוכל לשער כי עבור מתבגרים ישראלים תעלה החשיבות של הזהות הלאומית בעת מלחמה. ואכן, במחקר על בני נוער שנערך באירופה ובישראל (אור, שגיא ובר-און, 2003), יהודים ישראלים ופלסטינים, בשונה מאירופאים, היו בעלי מוכנות רבה יותר להצדיק מלחמה. החוקרים סברו כי האמונה בצדקת המלחמה והחשיבות שנותנים הצעירים לערכים של שייכות למדינה ולקבוצה האתנית מחזקות את כוח עמידתם מול מצבים של קונפליקט. אל מול האדרת הצבא והצדקת המדיניות הישראלית ההגנתית או הלוחמנית, שמאפיינת צעירים יהודים ישראלים רבים, מחקרים שבחנו את תפיסת הזהות האזרחית של צעירים ערבים בישראל, הצביעו על ביקורתיות רבה על המדינה, ובעיקר על התנהלותה הביטחונית. הצעירים טענו כי ישראל צריכה לשאוף לשלום ולוותר על לוחמנותה, ובמקום זאת – להפוך למדינה של שני עמים, שחיה בשלום עם שכנותיה (Ichilov, 2005). נוסף על כך, במחקרם של ליטבק-הירש, צייטין וזהר (Litvak-Hirsch, chaitin & Zaher, in press), שבחן את תפיסותיהם של צעירים ערבים ביחס לחברה היהודית-ישראלית, חלק גדול מהצעירים שרואיינו ציינו כי הם מבינים את הרוח הלוחמנית היהודית-ישראלית ורואים אותה כתוצר של טראומות שעברו היהודים בעבר, אך בד בבד הם מתנגדים למוטיב הלוחמני בזהות הישראלית ושואפים לחיות בשלווה ובשקט במדינת ישראל, תוך מציאת פתרון לאחיהם הפלסטינים מחוץ לגבולות המדינה.

במקביל להזדהות הלאומית כמשאב להתמודדות עם החרדות שמעוררת המלחמה, חוקרים הצביעו על האפשרות של מתבגרים (כמו גם מבוגרים) להתמודד בזמן לחץ באמצעות רשת חברתית ענפה. סלומון, מיקולנסר והובפול (Solomon, Mikulincer & Hobfoll, 1986) הציגו את הדרך שבה רשת חברתית רחבה ותמיכה חברתית מעניקות ליחיד תחושה של שייכות והגנה ומאפשרות לצעיר לחוש עצמו בטוח יותר במצבים של חוסר ביטחון, כגון מלחמה. הקהילה מספקת גם מידע

עדכני ואפשרויות שיקום במידת הצורך. משאבים חברתיים וקהילתיים חשובים במיוחד למתבגרים שתופסים בתקופה זו בחייהם את הסביבה כמקור הזדהות וכבסיס לפיתוח זהותם (Kaniasty & Norris, 2004). ביליג וסורקראוט (2006) מחזקות הן את הממד האידאולוגי והן את זה הקהילתי, כמשתנים משמעותיים בתפיסת הביטחון של האדם בביתו וברצון להמשיך ולהתגורר באזורים מאוימים. לטענתן, החיבור של היחיד לביתו ולאדמתו המונע מטעמים אידאולוגיים, יוצר משאב התמודדות במצבי סכנה לצעירים ומבוגרים. להד ובן נשר (2005) וכן להד ועמיתיו (Lahad, Shacham & Niv, 2000) טענו כי התמודדות מורכבת משילוב של דרכים שונות, וכל אדם עשוי ליצור ממשאבי התמודדות העומדים בפניו שילוב שונה, המתאים לו אישית.

לסיכום, מהמובא לעיל ניתן לראות כי הספרות המחקרית מצביעה על כך שצעירים החשופים לסכנות המלחמה מפתחים דרכי התמודדות שונות. צעירים אמנם עשויים להיפגע כתוצאה מחשיפה למלחמה, אך עם זאת, מחקרים רבים מצביעים על יכולתם של רוב הצעירים להתמודד עם אימת המלחמה (Kline & Mone, 2003; Shaw, 2003). עד כה התייחסנו לתפיסות ודרכי התמודדות עם מצב מלחמה של מתבגרים בכלל ושל מתבגרים ישראלים בפרט, אך השאלות שלנו התייחסו למתבגרים בני מיעוטים והיו: מה קורה למתבגרים בני מיעוטים בזמן מלחמה, כיצד הם תופסים את זהותם ביחס לקבוצת הרוב, ומהם משאבי ההתמודדות שלהם נוכח הסכנה?

זהות ומתבגרים בני מיעוטים

ניתן לראות מתבגרים באשר הם כבעלי זהות שולית בשל מיקומם החברתי על סף ההשתייכות המלאה לחברה הבוגרת. מיקום זה מוביל לבחינת שאלות של זהות, הן במישור האישי והן ברמה הקולקטיבית (אריקסון, 1961). תקופת חקירה זו חיונית במיוחד עבור מתבגרים ממיעוטים אתניים, משום שהם צריכים לבחון זהויות שונות ולשלב ביניהן על מנת ליצור להם זהות יציבה. חוקרים (Frisen & Hjort, 2006) מדגישים את גיל ההתבגרות כתקופת שיא, שבה יש עיסוק מיוחד בפיתוח זהות בקרב בני מיעוטים. הלמס (Helms, 1990), שחקרה התפתחות של זהות אתנית קולקטיבית אצל מיעוטים, ציינה כי הגורם העיקרי להתפתחות הזוהי האתנית נובע מהמפגש של האדם עם זהותו דרך המפגש שלו עם ה"אחר".

מודל התפתחותי הגורס שלביות בהתפתחות זהות של מיעוטים הוצע על ידי קים (Kim, Lee & Kim, 1981), בהתבסס על מחקר בקרב מיעוטים אסיאתים בארצות הברית. לפי מודל זה, בסביבות גיל 3–4 מתפתחת מודעות ראשונית לנושא האתני, המתאפיינת בהזדהות עם קבוצת הרוב. לאחר מכן, סביב שלב ההתבגרות והבגרות המוקדמת, יש התעוררות של מודעות פוליטית, המובילה לחיבור מחדש למקורות התרבותיים של המיעוט ולכעס כלפי בני קבוצת הרוב. סופו של התהליך מתבטא בתחושה של נוחות עם הזהות הכפולה, תוך מודעות לשונות וכבוד ל"אחרות".

באשר היא. הלמס (Helms, 1990), שהציעה מודל דומה בהקשר להתפתחות הזהות האתנית אצל שחורים בארצות הברית, ציינה שבמעבר בין השלב הראשון של המודל שלה, שהוא שלב של אידאליזציה של הלבנים ורצון עז להידמות להם, לשלב השני, שהוא ההיתקלות במציאות המרה ובהכרה שאי-אפשר להיות לבן, יש חוויה של תסכול וזעם, שתוביל במקרה הטוב להתחלת החיפוש מחדש אחרי הזהות השחורה, ובמקרה הרע – לאלימות ולאבדן. סו וסו (Sue & Sue, 2003), הוסיפו וטענו כי בתהליך פיתוח הזהות של בני מיעוטים, המתבגרים עוברים חוויה של דיכוי בשעה שהם נאבקים להבין את עצמם, את תרבותם, את התרבות המדכאת ואת הדינמיקה בין שתי התרבויות. על פי מודל זה, בשלב הראשון, "שלב הקונפורמיות", מתייחס היחיד בן המיעוט לתרבות שלו כבלתי מוערכת ולתרבות הדומיננטית כמוערכת, בשלב השני, "דיסוננס והערכה", מתעורר קונפליקט בין תחושות ההערכה וחוסר ההערכה כלפי תרבות המיעוט ותרבות הרוב. ב"שלב ההתנגדות" היחיד מתחבר אל תרבותו ומאדיר אותה, ובמקביל – מביע חוסר הערכה והתנגדות לתרבות הרוב. "שלב האינטרוספקציה" מתאפיין בחקירה פנימית ובקונפליקט בין הצורך להיות נאמן לעמדות הקבוצה שאליה היחיד משתייך לבין הרצון להבעה אישית וההכרה בכך שיש לקבוצת הרוב יתרונות וחסרונות. השלב האחרון במודל, "המודעות האינטגרטיבית", מאופיין ביכולת של היחיד להתגמש ולקבל גם את תרבותו וגם את תרבות הרוב, תוך התפתחות אישית.

בישראל, גאנס (1997) סבר, כי צעירים בני מיעוטים ערבים סובלים לעתים מבלבול וחוסר בהירות ביחס לזהותם, ואלו קשורים בארבעה מעגלי זהות: המעגל האישי – הקשור ליחסים בינם לבין עצמם; המעגל הישראלי – הקשור ליחסים בינם לבין היהודים בישראל; המעגל האזרחי – הקשור ליחסים בינם לבין ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית; המעגל החיצוני – המתקשר ליחסים לאומיים בינם לבין העם הערבי שמחוץ לישראל. כל אחד ממעגלי הזהות הללו עלול ליצור חוסר יציבות בתהליך הבניית הזהות, שהוא ממילא עדין ולא יציב בגיל ההתבגרות. חלבי (2006), שחקר את הזהות הדרוזית אצל מבוגרים צעירים, ציין כי הבלבול וסימני השאלה המאפיינים את הזהות הדרוזית – האמביוולנטיות ביחס לערביות מצד אחד ולישראליותם מהצד השני – מלווים את הצעירים גם מעבר לגיל ההתבגרות לבגרות המוקדמת.

על אף הקשיים והאתגרים העומדים בפני הצעירים בני המיעוטים בהבניית זהותם, מחקרים הצביעו על היכולת של רבים מבני קבוצת המיעוט לפתור את האתגר ההתפתחותי באופן המאפשר להם להזדהות הן עם המרכיב האתני והן עם המרכיב הלאומי בזהותם המתפתחת, ללא קונפליקט בין שני מרכיבי הזהות (Berry, 1997). גונג (Gong, 2007) בחן את הנושא בקרב צעירים בני מיעוטים שונים בארצות הברית והצביע על יכולתם לחוש תחושות שייכות וגאווה הן כלפי הזהות הלאומית והן כלפי המאפיינים המייחדים אותם כמיעוטים. הוא סבר כי תפיסת הפרט את עצמו כאמריקני ובן מיעוט גם יחד היא תפיסה אינטגרטיבית של זהות יציבה.

על רקע הספרות שלעיל, נשאלות השאלות: מה קורה לזהות של מיעוטים בזמן מלחמה? האם המודל הדואלי של זהות לאומית ואתנית יכול להמשיך להתקיים גם בזמן מלחמה, ואם כן איזה אופי הוא נושא?

בני מיעוטים במלחמה

מצב מלחמה גורם לחידוד מאפייני הזהות (מילגרם, 2000; Punamaki, 1996), ובעיקר בקרב מתבגרים (Errante, 1997). עם זאת, השפעת המלחמה בולטת בקרב מיעוטים, במיוחד בקרב מיעוט שקבוצת ההתייחסות או קבוצת המקור שלו הופכות בעת המלחמה לאויב המדינה שהוא חי בה. המחקרים המועטים המתייחסים לנושא זה מראים כי בעת מלחמה, מדינות, ובעיקר הציבור המרכיב אותן, מפתחים יחס שלילי כלפי מיעוטים, ובמיוחד כלפי מיעוט אויב (McDonald, 2006). חוקר נוסף (Panayi, 1991) מתאר את היחס השלילי של הבריטים כלפי המיעוט הגרמני הגדול בקרבם בימי מלחמת העולם הראשונה, ושנהב (2003) מתאר את היחס השלילי אל יהודים במדינות ערב בעת מלחמות ישראל אל מול מדינות אלו. עם זאת, חוקרים סבורים שמלחמה אמנם עשויה להוביל לדחיקה במעמד המיעוטים מחד גיסא, אולם מאידך גיסא, מיעוטים, ואפילו כאלו הנחשבים ל"אויב", עשויים לזכות בניידות חברתית אם יזדהו עם קבוצת הרוב במהלך המלחמה (Rousseau & Blauvelt, 1998).

המיעוט עצמו עשוי לבחור לתמוך במדינת האויב שאליה הוא קשור אתנית, להימנע מהבעת דעה פוליטית או לתמוך במדינה שבה הוא חי. בר-טל וסטוב תיארו לדוגמה בני מיעוט יפני בארצות הברית, שנלחמו במלחמה העולם השנייה בצבא האמריקני והציגו עמדה פטריוטית אמריקנית (Bar-Tal & Staub, 1997).

בישראל, לאורך השנים ובהקשר של מלחמות שונות, הביעו בני המיעוט הערבי-פלסטיני (אזרחי ישראל) הזדהות עם ה"אחר" הערבי, שנתפס כאויב (אוסצקי לזר, 2006). מגמה זו התחדדה במלחמה האחרונה, כשחלק מהמיעוט הערבי בישראל הביע הזדהות ותמיכה במלחמה של החיזבאללה בישראל (גאנס, 2006). בניגוד לדעה שרווחה בקרב אזרחי ישראל הפלסטינים, רוב הערבים ממוצא דרוזי, וכמוהם הברדווים והצירקסים, הביעו תמיכה במדינה בזמן המלחמה (אוסצקי לזר, 2006).

הספרות כוללת התייחסות מועטה למדי לתפיסות של זהות לאומית בקרב מתבגרים בני מיעוטים בזמן מלחמה, תוך התמקדות בשאלת השינויים המתחוללים בקרב בני המיעוטים ביחס אל מדינת הרוב כתוצאה מן המלחמה. מחקר שבחן תפיסות של בני נוער עירקים ב-2004 הצביע על כך שבעוד שרוב הצעירים הביעו הזדהות חזקה עם הלאום והמדינה העירקיים, בקרב צעירים בני מיעוטים הזדהות זו הייתה חלשה יותר (Carlton-Ford, Morten & Tabatabai, 2008).

ניתן לשער כי לבחירה באחת מהחלופות – התקרבות או התנתקות מעמדת המדינה בעת מלחמה – יש השלכות על זהות המיעוט, ובמיוחד על הזהות המתפתחת

של המתבגרים. כאמור לעיל, זהות כפולה של בני מיעוטים מתבססת על איזון עדין בין היות הפרט חלק מהרוב ובין השימור של זהותו הייחודית והבדלנית (Hammeck, 2008). במצבי מלחמה, כאשר בן המיעוטים נדרש לקבלה או דחייה של עמדת הרוב, עשוי להיווצר ערעור של איזון זהותי מתהווה ושברירי זה. כך, במקרה של מתבגרים ערבים בישראל, שחווים מורכבות בהבניית זהותם באופן כללי (גאנס, 1997), בחירה בהזדהות עם המדינה בעת מלחמה עשויה לערער על התפיסות הקולקטיביות הפלסטיניות, בעוד שדחיית עמדת המדינה עשויה להתנגש עם הקבלה העצמית כאזרח בתוכה. ערעור זה יכול לבוא לידי ביטוי בבלבול ביחס לשאלה "מי אני" של הצעיר הערבי. במקרה של הצעיר הדרוזי, שאלת ההזדהות עשויה להיות מורכבת לא פחות, משום שלמול הייחודיות הדרוזית מצד אחד והשותפות בשפה ובתרבות עם הערבים מהצד השני, עומדת ברית הדמים עם היהודים הישראלים, הבאה לידי ביטוי בהיות הדרוזים חלק מהצבא הישראלי הנלחם בערבים.

מעניין עם זאת לציין כי מחקרים שעסקו במצוקה והתמודדות בקרב בני מיעוטים בישראל בעקבות חשיפה למלחמות ואירועי טרור, הצביעו על כך שצעירים ערבים אינם שונים מצעירים יהודים במדדי המצוקה שלהם בעקבות חיים בצל טרור ומלחמות, וכי בסך הכול, מדדי המצוקה שלהם אינם גבוהים ומצביעים כנראה על יכולת התמודדות טובה עם מצבי לחץ וסכנה (כהן, עיד והבר, 2004).

לסיכום, מלחמה היא מצב קיצוני המעורר צורך בהסתגלות ופיתוח מנגנוני התמודדות בקרב האוכלוסייה כולה. דרכי ההתמודדות האלו עשויות להיות מורכבות יותר עבור אוכלוסיות מסוימות, כגון בני מיעוטים, בשל מערכות היחסים בין הרוב למיעוט. מלחמה יכולה להוביל לקיטוב והקצנת עמדות שליליות של שני הצדדים, אך היא יכולה גם ליצור הזדמנות להתקרבות של צד אחד או של שני הצדדים.

במקרה של מתבגרים, ובעיקר זכרים, מלחמה עשויה לעורר תחושת בלבול בשל השלב ההתפתחותי שבו הם נמצאים. הצעירים מודעים לפוליטיקה ולטכנולוגיה המעורבות במלחמה, אך עדיין צעירים מכדי להשתתף במלחמה או להשפיע עליה. עבור מתבגרים בני מיעוטים שנמצאים בתקופה של הבניית זהות, חוויית המלחמה עשויה להעצים את ההתייחסות לנושאים אלו ולעורר מחשבות ורגשות שונים ביחס לעצמם כמיעוט וביחס לרוב. המתבגרים הדרוזים, המהווים חלק מהמיעוט הדרוזי בישראל, מתמודדים עם מעמדם החברתי השולי ומוצאים את עצמם בתוך תהליך של בחירה מתמדת בין זהויות. הם נדרשים להציג לעצמם את זהותם הייחודית ולהגן עליה בעיקר בפני עצמם, אך גם מול הסביבה שבה הם חיים.

שאלות המחקר

על רקע ייחודי זה בחרנו לברר את תפיסות המתבגרים הדרוזים באשר לזהות ושייכות ולהתמקד בנושא שלא נחקר בעבר – בחינת זהות ושייכות אלו בזמן מלחמה. השאלות שהנחו מחקר זה הן:

מהם מרכיבי הזהות של המתבגרים, וכיצד הם מגייסים כל אחת מההזדהויות השונות המוכלות בזהותם כאמצעי התמודדות בזמן המלחמה?

יתרה מכך: מחקר זה מנסה לענות על השאלות, מדוע בחרו הצעירים הדרוזים להזדהות בעצמה עם המרכיב הישראלי בזהותם, במקביל למרכיב הדרוזי, וכיצד זהות והשתייכות אלו עזרו להם בהתמודדות עם חוויית המלחמה.

מהלך המחקר

בקיץ 2006, תוך כדי מלחמת לבנון השנייה, נפגשנו עם צעירים דרוזים וראיינו אותם. המפגשים נערכו במסגרת של מחנה נוער שאורגן בזמן המלחמה באזור הדרום. מחנה זה קלט מדי שבוע קבוצות של כמאה צעירים, משניים—שלושה יישובים צפוניים שונים בכל פעם. בכל יישוב, העירייה או המועצה המקומית קיבלו מכסה של מקומות לקייטנה וחילקו אותם בין נערי היישוב על פי אמות מידה של השלטון המקומי. מטרת הקייטנה הייתה כפולה: להפעיל את הצעירים ולגרום להם הנאה באווירת הקיבוץ, ובו בזמן להרחיקם מיישוביהם, שהוגדרו כמסוכנים. רוב הצעירים שראיינו הגיעו מכפר שמרביית תושבי דרוזים ומיעוטם ערבים נוצרים ומוסלמים. תושבי מתפרנסים מחקלאות, בעיקר מגידול טבק וזיתים, ומעבודות חוץ, בעיקר בשירותי הביטחון, והם נמצאים במעמד סוציו-אקונומי בינוני-נמוך. אף שלמחנה הוזמנו בנים ובנות, מכסת המקומות שהוענקה ליישוב התמלאה בנערים בלבד. הנערים ומדריכיהם הסבירו בחירה זו בכך שלפי המסורת הדרוזית, אין זה מקובל לשלוח בנות ללינה מחוץ לבית.

הנערים שהגיעו למחנה היו בני 12–17, והם שהו מתחילת המלחמה בכפריהם, חשופים לפגיעתם של עשרות טילים שנורו על ידי חיילי החיזבאללה לעבר צפונה של ישראל. בתים רבים בכפר נפגעו, כמו גם מקום תפילה הקדוש לדרוזים. עשרות מתושבי הכפר לקו בהלם ובחרדה ונוקקו לטיפול רפואי ונפשי. מספר אנשים נפגעו פגיעות פיזיות. בכפר ותיק זה המקלטים מועטים, משום שמרבית הבתים נבנו לפני חקיקת החוק הלאומי להתגוננות אזרחית ב-1991, שהייב מקלטים ביתיים. בזמן המלחמה, האזעקה שהייתה אמורה להורות לתושבים לרדת למקלטים בשל סכנת מתקפת טילים מתקרבת, לא פעלה במשך שבועיים, והתושבים נאלצו להסתייע באזעקה שבאה מיישוב יהודי סמוך, על מנת לדעת מתי להיכנס למקלטים. עם זאת, בעוד שרבים מתושבי היישובים היהודים נמלטו דרומה בשל הטילים, מרבית תושבי הכפר נשארו בבתיהם. ניתן לשער כי הדבר נובע משילוב בין האפליה השוררת בחברה הישראלית ביחס לבני מיעוטים, ובתוכם הדרוזים, לבין גורמים כלכליים ותרבותיים בתוך העדה. נראה שהאפליה התבטאה בכך שהדרוזים הוזמנו פחות להתארח בבתי היהודים תושבי המרכז, בהשוואה לתושבי הצפון היהודים, והמצב הסוציו-אקונומי של מרבית המשפחות ככל הנראה לא אפשר להם להימלט. עם זאת, גם מאפיינים תרבותיים, כגון החיבור לכפר ולאדמה, הניעו רבות מהמשפחות הדרוזיות להישאר בכפרם, למרות הסכנה. עם זאת חשוב לציין, שהמחנה שבו שהו

הצעירים הדרוזים שהשתתפו במחקר מומן על ידי גורמים התנדבותיים, והוזמנו אליו צעירים יהודים ובני מיעוטים מהצפון.

במהלך שהותם של הצעירים הדרוזים במחנה, נפגשנו ושוחחנו עמם ביחידות ובקבוצות קטנות. בהתבוננות בהתארגנות הפנימית בקבוצה בלטה מאוד המשמעת הגבוהה והכבוד שרכשו למדריכים, צעירים בני 17 מהכפר, ולמבוגר היחיד ששהה עמם. הם היו מנומסים וממושמעים ונשמעו לבקשות הצוות החינוכי. עם זאת, הם נהנו מאוד, כמו שאר בני הנוער היהודים ששהו במחנה, להאזין למוזיקה בקולי קולות, להשתובב ולהינות מהפעילויות המוצעות. גם הם, כמו בני הנוער היהודים, היו קשובים מאוד לחדשות ששודרו בעברית באופן קבוע מהטלוויזיה שעמדה במקום מרכזי במחנה, וצמודים למכשירי הטלפון הניידים, שנשאו אתם לכל מקום. הצעירים דיברו בינם לבין עצמם בערבית, אך תקשרו עם הצוות ועם צעירים יהודים מהאזור בעברית שוטפת.

במסגרת המחקר נפגשנו עם בני הנוער במשך שבוע על בסיס יום יומי וראיינו כחמישים צעירים בקבוצות קטנות (שניים–חמישה משתתפים) וביחידות. הראיונות נערכו בעברית, שפה שאותה הם דוברים מצוין אף שאינה שפת אמם. בראיונות, שנערכו באווירה פתוחה, לרוב בישיבה בחוץ בפינות שקטות ותוך התערבות מזערית מצדנו, ביקשנו מהצעירים לספר על חוויות המלחמה שלהם והעלינו שאלות הנוגעות לאופן שבו הם מגדירים את זהותם בכלל, ובמיוחד על רקע המלחמה. הצעירים שמחו להתראיין ולהביע את עצמם. תמלילי הראיונות וקבוצות המיקוד (Morgan, 1997) נותחו על ידי כל אחת מהחוקרות בנפרד, תוך שימוש בגישתן של ליבלך ועמיתותיה לניתוח תוכן (Lieblch, Tuval & Zilber, 1998), והוצאו מהם התמות המרכזיות. הניתוח משלב התייחסות הוליסטית לטקסט עם מעקב אחר תמות ספציפיות שעוברות כחוט השני לאורך הראיון וניתוח שלהן. במקביל נערך ניתוח לשוני (Tobin & Contini Morava, 2000), שמטרתו חיזוק הניתוח התוכני באמצעות איתור דגשים סמנטיים שחוזרים על עצמם בראיונות. בשלב השני נבחנה מהימנות בין שופטים באמצעות השוואת הניתוחים של שתי החוקרות ונבחרו מספר תמות שלגביהן הייתה הסכמה מלאה. הממצאים מבוססים על תמות אלו.

ממצאים

הפחדים ודרכי ההתמודדות עמם

תגובות הצעירים שראיינו בזמן המלחמה אופיינו בחשש כבד מפני אימת הטילים. חלק מהצעירים נתנו ביטוי מילולי לפחדים שחוו. כך, לדוגמה, תיאר חסן בן ה-14 את הפעם הראשונה שחוה את אימת המלחמה: "כשנפלה הקטיושה הראשונה הכול רעד, חשבתי על הכפר, על ההרוגים, אלוהים לא רוצה לפגוע בנו, אבל יש חרדה". עבד, גם הוא בן 14, תיאר את המצב ברוח דומה: "אין אצלנו חדר ביטחון,

יש מקלט אבל זה רחוק, פחדתי מהטיל, גם עכשיו קשה לי לישון בלילה, קשה לכולנו לישון, עוברים עלינו הרבה דברים, ואז בלילה אנחנו מתחילים לחשוב על הדברים ומפחדים. אנחנו רואים את הטילים, והם באים אלינו, כדור של אש. כל הזמן יושבים ומפחדים. במקלטים שלנו אין כלום, זה ממש לא נעים, כאילו רק לחכות שיפלו הטילים". גם נסיב, בן ה-17, שהגיע למחנה כמדריך, תיאר את פחדיו: "היה חודש של פחד, כשיצאנו מהבית תמיד נפלה קטיושה. כולם במתח. הקטיושה האחרונה נפלה ממני שלושים מטר וחמישה מטר מדוד שלי, וחבר שלי מתרשיחה מת מקטיושה, ואז הבנתי שאין מה לזלזל, גם אני יכול למות". בתגובה לפחדים הפגינו הנערים דרכים שונות של התמודדות.

התמודדות המסתמכת על משאבים אישיים פעילים

ראשית, כבנים מתבגרים, רבים מהם ניסו לאמץ סגנון התמודדות פעיל, שהתבסס על פעילות סקרנית של צפייה בטילים שנפלו על בתיהם ואיתורם. ג'מיל, בן ה-14, תיאר בחיות רבה פעילויות שכאלו: "חיכינו שנדע איפה תיפול הקטיושה, זה כף, סקרנות, עשינו את זה הרבה פעמים. כמעט 60 קטיושות, 56 קטיושות נפלו בתוך הכפר. ויותר מ-50 קטיושות מסביב לכפר במרחק של 100–200 מטרים... קטיושה ראשונה הייתי בבית משחק במחשב ושמעתי בום. כולם הלכו – סקרנים, ילדים. כולם הלכו לראות את הקטיושה. היא נפלה בשני מקומות – אחד אצל קרוב שלי ואחד אצל דוד שלו, כמעט כמעט הרסה את הבית של דוד שלו ועשתה הרבה נזק. היא פגעה בכלוב של הציפורים". בעוד שג'מיל מציג את הצפייה בטילים כמעט כהמשך ישיר של משחק המחשב שבו היה עסוק בעת הנפילה, עבור נערים אחרים ההתמודדות האישית עם הטילים התבססה על היכרות מעמיקה עם הסוגים השונים של הטילים ומיונם. נסיב, בן ה-14, סיפר: "יש חיבר – פאגיר 1, [ויש] זילזל, אבל הוא לא מגיע עד לכפר שלנו. נפל אצלנו פאגיר 1 במקום הקדוש. אנחנו מכירים את כל הטילים מהחדשות". ואכן, עבור רבים מהנערים, דרך נוספת להתמודדות כללה צפייה מוגברת באמצעי התקשורת לשם ליקוט מידע רב ככל האפשר על המתרחש. נסים, בן ה-14, תיאר בריאיון: "טלוויזיה, רואים חדשות. רואים גם ירדן, אל ג'זירה... כל הזמן אנחנו ראינו חדשות. וגם דברים אחרים. הרבה חדשות באל ג'זירה". הצפייה המרובה בחדשות, לרוב באלו המשודרות מתחנות ערביות מעוררת שאלה ביחס לזהותם ולעמדותיהם של הצעירים. כדוברי ערבית, ניתן להניח שההאזנה לתחנות ערביות הייתה נוחה להם ואפשרה איסוף מידע זמין וקליט. עם זאת, בזמן המלחמה תחנות אלו ייצגו פעמים רבות את ה"אויב", כלומר הציגו עמדות אנטי-ישראליות. מכאן שניתן להניח שהצעירים נחשפו למידע כפול – פרו-ישראלי מתחנות ישראליות ואנטי-ישראלי מתחנות ערביות. נשאלת השאלה, כיצד השפיעה עליהם החשיפה למידע זה, שהיה סותר לעתים. מהראיונות נוצר הרושם שהצעירים הדגישו את העמדות הפרו-ישראליות שלהם, ולא נתנו ביטוי לעמדות אחרות, שכלל הנראה היו חשופים גם אליהן. ייתכן שמדובר בבחירה מודעת של הצעירים להציג רק פן אחד בזהות, מאחר שהמראיינות היו יהודיות ישראליות

והמחנה היה ממוקם ביישוב יהודי. אך ייתכן גם כי השיח החד-ממדי, שאינו מציג מורכבות או סתירה פנימית בין מרכיבי הזהות הדרוזיים לבין מרכיבי הזהות הישראלים, הוא תוצר של חינוך וחרבות דומיננטיים. בקשר לאלו נרחיב בדיון.

התמודדות המסתמכת על משאבים חברתיים וקהילתיים

במקביל להתמודדויות אישיות פעילות, כגון אלו המתוארות לעיל, ניכר מדברי הנערים כי משאבי התמודדות חברתיים-קהילתיים היו משמעותיים מאוד עבורם. כך, אסאם, בן ה-15, תיאר את חשיבות הקהילה עבורו במיוחד בעת המלחמה: "זה מקום קטן, כל אחד מכיר את השני, זו כמו משפחה אחת גדולה, אנחנו דואגים אחד לשני, רצים לבית של מישהו, לראות שהכול בסדר, כי אנשים נפגעו מרסיסים וגם מחרדה". גם נסיב, בן ה-17, הציג את חשיבותה של התמיכה הקהילתית בעיניו: "כולם במתח, כל אחד פוחד על השני בכפר שלנו, כולם מתעניינים, כולם דואגים, איפה נפלה קטיושה, על מי נפלה". כשנאלץ, לצערו, להתמודד עם מותו של חבר במלחמה זו, הדגיש נסיב את חשיבותה של הלכידות הקהילתית להתמודדות: "אני איבדתי חבר, התקשרו אליי להגיד לי... שהוא מת. ממש לא ידעתי מה לעשות עם עצמי, הלכתי הביתה, התחלתי לבכות, ואחר כך הלכתי לבית של ההורים שלו, והלכנו כולנו להלוויה, זה היה עצוב מאוד (שתיקה)".

התמודדות המסתמכת על משאבי הזהות והאמונה הדרוזיים

נוסף על התמיכה הקהילתית, אשר הוצגה כמשאב להתמודדות גם בקרב אוכלוסיות אחרות, למשל אוכלוסיית צעירים יהודים (ליטבק-הירש וסיקורל, 2008), רבים מהנערים הדגישו את הזהות הדרוזית ואת האמונה הדרוזית באל ובהשגחה העליונה כאמצעים להתמודדות עם הקושי הרגשי בזמן המלחמה. אף שרוב בני הנוער הדרוזים תפסו את עצמם כלא דתיים, רבים מהם גייסו את האמונה באלוהים כהגנה מפני החרדה ואי-הוודאות. האמונה הדתית התעצמה בעת המלחמה, ובו-זמנית, היא היוותה תמיכה פסיכולוגית בפרט וחיזקה את הלכידות העדתית. חסן, בן ה-14, תפס את האמונה כמגנה עליו: "אני מאמין שזה בזכות אלוהים. אם אלוהים רוצה שאני אמות, אני אמות, אם לא – אז לא, אבל הוא שומר עלינו, על המשפחה, על הכפר... הבית שלי זה אבא ואימא, הם דתיים, והם אמיצים במלחמה. אני הייתי פחדן בהתחלה, אבל ההורים שלי מאמינים באלוהים, והם חיזקו אותי". נאסר, בן ה-17, הדגיש את המקום של האמונה בהתמודדות עם הפחד: "אני מאוד מאמין באלוהים, למרות שאני לא דתי, אבל מאמין באלוהים, כל הדרוזים מאמינים באלוהים, וזה עוזר לנו. כשאני שומע את האזעקה, אני אומר: 'אלוהים ישמור עלינו', ואני מאמין שהוא ישמור, אז זה עושה לי טוב האמונה". האמונה נתפסה כחלק מהזהות האישית, אך גם כמאפיין משותף ל"כל הדרוזים". היא בלטה בעיקר על רקע הפחדים שעוררו בצעירים הפגיעות בכפר, כמו גם התחושה שהכפר לא ממוגן דיו. "זה מקום טוב לגור בו, אבל לא בטוח – אין מקלטים וממ"דים, אבל אנחנו מאמינים באלוהים" (עומאר, בן 14).

לפיכך, הנערים שילבו בדבריהם את האמונה בגורל יחד עם ביטויים מעשיים של התגוננות. לדוגמה, נסיב בן ה-15 ביטא את השילוב בין האמונה להתמודדות המעשית באמרו: "העדה הדרוזית מאמינה שכל אדם יש לו את השעה למות. אם הקטיושה פגעה בנו, אנחנו נמות, אבל אנחנו נלך למקלטים ולממ"דים".

למרות הביטחון באל, כמה מהצעירים סיפרו בהערות אגב, כי האזעקה בכפר לא פעלה במשך כשבועיים בזמן המלחמה, וכי חלק גדול מבתי הכפר אינם מצוידים בחדרים ממוגנים, ולכן עבורם, הכפר לא היה מקום בטוח. כך ניתן לראות כי למרות הפנייה לאמונה הדתית כמשאב התמודדות, הצעירים המשיכו לחוש את הסכנה האובייקטיבית. בהקשר זה בלטה העובדה שהצעירים לא הביעו כעס או התמרמרות על השלטון המקומי, ש"הפקיר" אותם, חלקית לפחות, בזמן המלחמה. להפתעתנו, מעט מאוד מהמרוויינים התייחסו לכך שהאזעקה בכפר לא פעלה בתחילת המלחמה, וגם ההתייחסות לכך שרוב בתי הכפר אינם ממוגנים לא לוותה בהתרעמות על המדינה שאינה מגנה על אזרחיה. המתבגרים עשו כל שביכולתם לצייר תמונה אחידה, חד-ממדית, שהמוטו שלה הוא שהם אזרחים גאים, המתמודדים באומץ עם המצב הביטחוני הקשה.

האמונה בדת הדרוזית, שאותה הציגו הנערים כאמצעי התמודדות, שילבה בתוכה הדגשת הקשר לאדמה. אמונה זו הובילה לדיון שכיח בקרב הנערים באשר לחשיבות ההישארות על אדמתם על אף איום הטילים. אמיר, בן ה-16, תיאר: "זהה הבית שהיה של סבא וסבתא שלי, שהם הורים של אבא שלי. אני לא יכול לעזוב אותו, הוא נורא חשוב בשבילנו. זה הרגשה של כולנו, ככה אנחנו התחנכנו". הצעירים הדגישו שדרוזים לא מוכרים קרקעות, וכי הם מעבירים את הזכויות על הבית והאדמה מדור לדור. חסן, בן ה-17, ציין בהתרגשות: "בית זה חלק מהחיים, אצלנו בכפר לא מוכרים בתים וגם לא אדמות... אדמה שלנו היא חשובה מאוד, היא נשארת לנו. אם חס וחלילה ההורים מתים, נשארת לנו האדמה". הצעירים התייחסו לחיבור בין הבית לאדמה בהווה הדרוזית והדגישו את החשיבות של בתי הכפר ואדמותיו לזהותם, מעין חלק בלתי נפרד מזהותם ומהמסורת הדרוזית, שעליה גדלו. לדוגמה, סאהיב, בן ה-15, אמר: "אנחנו מאוד מחוברים לאדמות שלנו, אנחנו אף פעם לא עוזבים אותם, תמיד בונים בית על האדמות שלנו, ובקושי מוכרים אדמות, בעיקר בין המשפחות, בין קרובים בשביל בית. דרוזים תמיד קשורים לאדמות שלהם".

הצעירים התייחסו לסיטואציה של המלחמה וציינו כי במיוחד בזמן הזה, החיבור אל הבית והאדמה חשוב עבורם כדרוזים, והם לא ישקלו מעבר למקום מגורים בטוח יותר. למשל, שאדי (בן 13), אמר: "אף אחד בכפר שלנו לא יעזוב, אף דרוזי לא עוזב בית ואדמה". ואכן, משפחותיהם של בני הנוער היהודים שראיינו עזבו עם פרוץ המלחמה את יישוביהם, או לפחות שלחו את ילדיהן אל קרובים מחוץ לאזור המלחמה או למחנות שנפתחו לכלל תושבי המדינה. בניגוד אליהם, מרבית בני הנוער הדרוזים ציינו כי משפחותיהם סירבו לעזוב את הבתים או לשלוח את הילדים, ולכן היה זה המחנה היחיד שאליו יצאו במהלך המלחמה; כלומר, לאחר

חודש וחצי של חיים בצל המלחמה, זו הייתה הפעם הראשונה שהם עזבו את ביתם. אמירות אלו הדגישו את הכוח הנובע מהשתייכותם העדתית ומאמונתם בחשיבות ההישארות על האדמה גם בעת סכנה. הצעירים בחרו להתעלם מכך שבעוד היהודים תושבי הצפון הוזמנו להתארח אצל משפחות יהודיות במרכז ובדרום הארץ, הם עצמם הוזמנו פחות, או לא הוזמנו כלל, להתארח בבתים של אחרים. נראה שהיה חשוב להם להדגיש דווקא את החלקים שחיברו אותם לחברה היהודית הישראלית בזמן המלחמה, ולהמעיט בערך האפליה הנובעת מהיותם מיעוט בעל שונות דתית ותרבותית, או להתעלם ממנה.

התמודדות המסתמכת על חשאבי הזדהות לאומית ישראלית

מהראיונות עלה כי החיבור למדינת ישראל בקרב המתבגרים הדרוזים נבע לא רק מהקשר לאדמה, אלא גם מהעצמה שהם שאבו מתחושת ההשתייכות למדינה ובעיקר לצבאה, שנתפסו בעיניהם כחזקים, מגנים וצודקים. המתבגרים הדגישו את השתייכותם לחברה הישראלית, ואת המחויבות ההדדית בינם ובינה, אשר קיימת תמיד, ומתעצמת, לתפיסתם, בעת המלחמה. אף שעמדות פטריוטיות אפיינו את כלל בני הנוער שהשתתפו במחקר, דרוזים ויהודים, ניכר כי בקרב המתבגרים הדרוזים רעיונות אלו הובלטו והוקצנו עוד יותר יחסית למתבגרים היהודים.

הרוב המכריע של הצעירים הדרוזים שראיינו הדגישו בדבריהם תחושות של גאווה לאומית והשתייכות ללאום הישראלי. עבורם, שאלת הזהות הישראלית לא הייתה שנויה כלל במחלוקת. "אנחנו ישראלים גאים", ציינו סם ואמיר בני ה-16, וסם המשיך: "כי ישראל היא מדינה טובה, דמוקרטית, חזקה". אמיר הצהיר: "אנחנו ישראלים ונשאר ישראלים, זה לא משנה אם זו מלחמה או לא מלחמה". ג'מיל, בן ה-14, הוסיף וסיכם: "לא היינו רוצים להיות שייכים לכל ארץ אחרת... כי זאת ארץ דמוקרטית, כי זאת ארץ יפה וחזקה, במקומות אחרים דרוזים מתים במרעב, אבל אצלנו זה לא ככה". לבסוף, אדם, בן ה-15, זכה לתגובות נלהבות של הסובבים, באמרו כי המשתתפים במחנה הם "דרוזים ישראלים גאים, כי נולדו כאן, וישראל מדינה שלנו שמגנה עלינו... ואנחנו גם גאים בצבא שלנו. בלילה בלבנון האזרחים לא ישנים – יש הפצצות ובומים, אנחנו בלילה ישנים". הדגשה זו של ישראל כאפשרות הטובה ביותר עבורם במזרח התיכון מלמדת על ההיבט ההשתייכותי בזהותם. השאיפה להשתייכות באה לידי ביטוי גם בציון גאה של העובדה כי הדרוזים ככלל משרתים בצבא הישראלי. בהקשר זה ציין, נומר בן ה-15: "אצלנו כולם משרתים בצבא, ויש לנו גדוד אמין". מעניין לציין כי בעוד שהצעירים היהודים שילבו בשיח הפטריוטי שלהם גם ביקורת על התנהלות הצבא הישראלי בזמן המלחמה, ביקורת שהייתה מקובלת בשיח הישראלי הציבורי בזמן המלחמה (אוסצקי לזר, 2006), הצעירים הדרוזים הדגישו דווקא את חוזקו של הצבא ואת יכולתו להגן על אזרחי המדינה.

ברוח דומה ובהתאם לתפיסת ההשתייכות שלהם, ואף על פי שהספרות מצביעה על כך שקיימת במדינה אפליה של הדרוזים (דנה, 2000), הצעירים בחרו לציין כיצד

בעת המלחמה החברה הישראלית היהודית מחבקת ומקרבת אותם ואינה מציגה אותם כמיעוט מופלה. לדוגמה בקבוצת מיקוד שכללה צעירים בני 14–16 עלו הדברים הבאים על האופן שבו הם תופסים את החברה הישראלית ואת תמיכתה בתושבי הצפון בזמן המלחמה: "רוב האנשים אכפת להם, חברים של אבא שלי בנהרייה ועכו, אכפת להם, גם בתל אביב"; "המלחמה הזו מאוד מאחדת, תפסו לנו את כל הצפון". סם, שהיה חלק מקבוצת מיקוד אחרת, הוסיף: "אני חושב שבמלחמה הזו כולם היו מאוחדים ובעד המלחמה, 70% מהתושבים בישראל היו בעד, וזה נותן למדינה כוח"; ונסיב ציין כי במיוחד בעת המלחמה "המדינה אתנו בסדר גמור, לא מרגישים שונים". שני צעירים התגאו בכך שבעת מלחמה גם היהודים חשים תחושות אחדות עם הדרוזים, והדגישו זאת באמצעות התיאור הבא, שנתפס אצלם כהבעת דאגה אישית כלפיהם: "לפני כמה שבועות היינו בסופר פארם והייתה אזעקה ורצינו ללכת ולא נתנו לנו ללכת. נעלו את הדלתות ואמרו – אזעקה, לא יוצאים. לא אמרו: 'תלך'".

הדגשת הנערים את החיבוק שלו הם זכו מכלל החברה הישראלית מאששת את בחירתם בהזדהות עם הרוב כמשאב להתמודדות עם אימת המלחמה. מבחינתם, בתקופת המלחמה הם זכו להתייחסות מחבקת כתושבי הצפון – נפגעי מלחמה, ולא להתייחסות מבחינה – כדרוזים.

תחושת הלאומיות של הנערים שולבה עם נכונות ומחויבות למדינה, ואלו באו לידי ביטוי בהצהרות על תרומתם העתידית לביטחון הקהילתי והלאומי דרך השירות הצבאי. כמעט כל הנערים הביעו רצון להתגייס לצה"ל ולהילחם. חלקם קישרו רצון זה לתחושה של מחויבות למדינה. לדוגמה, אדם, בן ה-15, אמר: "אני רוצה להתגייס לצבא ולהגן על המולדת שלי". נסיב, בן ה-17, ציין כי לקראת הגיוס המתקרב "יצא לי הרבה פעמים לדבר על זה עם חברים, בעיקר בכפר בגלל שיש גם צעירים מוסלמים שאומרים לי ככה, מה אתה הולך לשרת בצבא, ואני אומר: כן, אני הולך לצבא, אני לא רק אשרת, אני אלך לשטחים וללבנון אם צריך, אני מוכן לההרג בשביל המדינה הזו. אני מרגיש שייכות, וגם גאווה, כי סבא שלי היה חייל, אבא שלי היה בצבא, בלבנון ב-1982 והם תמיד הגנו עלינו, ואני מרגיש שאני חייב להגן בחזרה על המדינה".

רני, בן ה-15, קישר בין התפיסה העדתית וזו הלאומית בהדגישו את הגיוס כמבטא את אומץ הלב שאותו מייחסת העדה הדרוזית לעצמה: "אני חושב על גיוס ליחידה קרבית, כי אנחנו הדרוזים אמיצים ומגנים על המדינה". באמירה זו מדגיש רני, כמו גם אחרים, את הדרוזיות כמגלמת תכונות בעלות ערך בחברה הישראלית, בעיקר בעת מלחמה, דוגמת אומץ ונכונות להקרבה. ניתן להסיק מכך כי רני וחבריו תופסים את עצמם כאזרחים ישראלים טובים במיוחד. בזמן מלחמה הדגשת שייכות קולקטיבית זו שימשה עבורם כמשאב התמודדות. תפיסתם את עצמם כחלק מקולקטיב רחב, בעל יכולת הגנה על אזרחיו, עזרה להם להתמודד עם הפחדים האישיים שלהם נוכח המצב הביטחוני הקשה.

מן הראיונות עולה כי הצעירים חשו והביעו חרדות נוכח המלחמה, אך הם מצאו דרכים ומשאבים להתמודד עם הקושי. במישור האישי, הצעירים נעזרו בהתמודדות פעילה, רצו למקלטים ולממ"דים (אם היו כאלה), יצאו ל"שטח" לסקור את האירועים ואספו מידע על המתרחש. במקביל להתמודדות הפעילה, הם שמו את מבטחם באלוהים. ברמה החברתית-קהילתית שירתה ההשתייכות העדתית שלהם כמשאב התמודדות חשוב. הם חשו עצמם חלק מקהילה אכפתית, מעין משפחה אחת גדולה, ודאגו ועזרו זה לזה במידת הצורך, הן במישור הרגשי והן מעשית. הזהות הדרונית הצדיקה ביתר שאת את ההישארות בבתיים ועל אדמתם ואת אי-עזיבתם על אף הסכנה, ונתנה להם כוח להתמודד עם המלחמה והשלכותיה. במעגל הרחב יותר, הצעירים בחרו להדגיש את המרכיב הקולקטיבי הלאומי בזהותם, קרי היותם אזרחי מדינת ישראל, כמשאב להתמודדות, מתוך תחושה שהשתייכות זו לקולקטיב הישראלי היא האפשרות הטובה ביותר עבורם והמגנה עליהם ביותר, ובעיקר בעת סכנה.

דין ומסקנות

מאמר זה בחן את תפיסותיהם של מתבגרים בני מיעוטים ואת דרכי ההתמודדות שהם נוקטים בעת מלחמה. סוגיה זו הוצגה באמצעות מתבגרים דרוזים בזמן מלחמת לבנון השנייה, ב-2006. הממצאים הצביעו על כך שהמתבגרים עשו שימוש במספר משאבי התמודדות: אישיים, בין-אישיים, קהילתיים ולאומיים. השימוש במשאבים אלו עולה בקנה אחד עם הספרות הקיימת בתחום זה (להד ובן נשר, 2005; Dunham, 1983) – ובכללה – בהקשר של התמודדות מתבגרים בישראל עם מלחמה (ליטבק-הירש וסיקורל, 2008). במישור האישי, המתבגרים נקטו סגנון התמודדות פעיל, רצו למקלטים ולממ"דים, אספו מידע, הן מהשטח והן מהתקשורת, ואף שרבים הביעו פחד וחרדה, נראה כי רובם התמודדו בהצלחה עם אימת המלחמה. ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם מחקרים שנערכו על אוכלוסייה יהודית שנחשפה למלחמות לאורך השנים (אילון ולהד, 2000).

במקביל, הצעירים נעזרו גם במשאבי התמודדות בין-אישיים וקהילתיים (Solomon et al., 1986). הם ציינו את השהות המשותפת עם בני משפחה וקהילה ואת שיתופם בחוויות ורגשות בעת המלחמה. כשדנו בחוויות המלחמה, הצעירים הדגישו את הרשתות החברתיות המפותחות שלהם בכפר ואת היכולת להיעזר בהן בעת הצורך. מחקרים בהקשר זה מצביעים על כך שמשאבים חברתיים וקהילתיים חשובים במיוחד למתבגרים, שתופסים בתקופה זו בחייהם את הסביבה כמקור הזדהות וכבסיס לפיתוח זהותם (Kaniasty & Norris, 2004).

בדומה לבני גילם היהודים, הצעירים הדרוזים עשו שימוש נרחב במשאבים של הזדהות לאומית וחיוזוק תחושותיהם והצהרותיהם הפטריוטיות (בן-עמוס ובר-טל, 2004; Punamaki, 1996). הם הפגינו עלייה במליטריזם והדגשת צדקת המלחמה (ליטבק-הירש וסיקורל, 2008). בהקשר זה מעניין לציין כי למרות החשיפה שלהם

לאמצעי תקשורת ערביים (לדוגמה ערוץ אל-ג'זירה), שלרוב מציגים עמדה אנטי-ישראלית, הצעירים הדרוזים בחרו להציג פטריוטיזם ישראלי, וזאת בניגוד לחלק גדול מאזרחי המדינה הערבים, שלא צידדו בעמדת ישראל בזמן המלחמה (גאנס, 2006).

התוספת הייחודית של מחקר זה לספרות הקיימת היא העיסוק בהתמודדות ייחודית של צעירים בני מיעוטים עם אימת המלחמה. בהקשר זה בלט בראיונות עם המתבגרים הדרוזים השילוב של שני משאבי התמודדות המהווים מרכיבים מרכזיים בזהותם המתגבשת: המרכיב הלאומי הישראלי והמרכיב העדתי הדרוזי. מתוך ההיבט הלאומי בזהותם שאבו המתבגרים, בדומה למתבגרים יהודים בעת המלחמה, את תחושת התמיכה הציבורית, כמו גם את האמונה בעצמתו של צה"ל וביכולתו להגן עליהם ועל משפחותיהם. במקביל, הצעירים שאבו מהמרכיב העדתי שבזהותם גאווה בבני עדתם כלוחמים אמיצים ואמונה בחיוניות ישיבתם על אדמתם ובתמיכת האל, אשר יגן עליהם מאימת המלחמה.

ניכר כי השילוב שעשו הצעירים הדרוזים בין שני המרכיבים הללו, סייע להם בהתמודדות עם המלחמה, בעיקר בשל היכולת שלהם לתפוס את שני מרכיבי הזהות כמערכת תמיכה כפולה. תפיסה זו תואמת את המודל של גונג (Gong, 2007), אשר הצביע על יכולתם של מיעוטים לחוש שייכות הן לזהות הלאומית והן למאפיינים המייחדים אותם כמיעוט, ולהתגאות בשניהם גם יחד. הוא טען כי שילוב זה של שני מרכיבי הזהות מהווה תפיסה אינטגרטיבית של זהות יציבה.

עם זאת, ממצאי המחקר הנוכחי, המצביעים על היכולת של מתבגרים דרוזים לשלב בהצלחה בין שני מרכיבי הזהות, הלאומי והעדתי, ללא תחושה של קונפליקט ביניהם, אינם תואמים את המודלים ההתפתחותיים המציגים את התפתחות הזהות של צעירים בני מיעוטים (Helms, 1990; Kim et al., 1981; Sue & Sue, 2003). על פי מודלים אלו, גיל ההתבגרות בקרב בני קבוצת מיעוט מתאפיין בהתחלה של הזדהות עם המאפיינים הייחודיים לקבוצה זו, תוך יציאה נגד קבוצת הרוב, הנתפסת כמפלה ומדירה אותם, או במילים אחרות, בהצגת הסתירה שבין שתי ההזדהויות – זו של המיעוט מול זו של הרוב. בניגוד לספרות, בראיונות בלטה מאוד הזדהותם של בני הנוער הדרוזים עם קבוצת הרוב היהודית ונטייה להכחיש מרכיבים של אפליה, כמו לדוגמה העובדה שבכפרם לא פעלו האזעקות חלק מתקופת הלחימה ושהכפר עצמו לא היה ממוגן. המתבגרים הדרוזים בחרו להדגיש את החלקים המשותפים להם ולרוב היהודי הישראלי, תוך התעלמות ממרכיבי השונות. כך ניצלו המתבגרים את תחושת הביטחון שמעניקים להם שני מרכיבי הזהות, הדרוזי והישראלי, תוך התעלמות הן מחסרונותיהם והן מהסתירה הפוטנציאלית שבהם.

אפשר להסביר אי-התאמה זו לספרות הקיימת כתוצאה של שילוב מרכיבים התלויים במצב עם מרכיבים קבועים. ראשית, ניתן לשער כי סיטואציית המלחמה יצרה חיזוק של המרכיבים הלאומיים בזהותם של הצעירים. בשל אימת המלחמה

המתבגרים נתלו גם בכוחה של הזהות הלאומית כאמצעי להתמודדות עם הפחד שעוררו בהם המלחמה והשלכותיה. הם תפסו את הצבא כמגנם המרכזי וחשו צורך להזדהות עמו ולתמוך בו. כמו כן, אמונה בלאום הישראלי סיפקה למתבגרים כלי התמודדות משמעותי, שנבע מהאמונה כי הם משתייכים לצד ה"צודק" והמותקף. לאלו התווספו הסיטואציה הייחודית של השהייה במחנה, רחוק מהבית, והרצון להיאחז בחלקים המחברים אותם לרוב היהודי, שניהל את המחנה. בהקשר זה עולים ממצאי המחקר הנוכחי בקנה אחד עם מחקרים שהצביעו על הצורך של מתבגרים בזמן מלחמה להדגיש את שייכותם לקבוצת הפנים ולהדיר את ה"אחר". חוקרים הצביעו על הצורך של צעירים לחזק את ההערכה העצמית שלהם דרך מרכיבים של זהות והשתייכות ללאום, לדת ולקבוצה אתנית מסוימים, צורך אשר מובלט בזמן של סכנה (Pyszczynski et al., 2003). במקרה זה האחר נתפס כ"אויב" המשותף, החיזבאללה. נוסף על כך, בחלק מהראיונות ציינו הצעירים גם את השונות שלהם מבני הכפר המוסלמים, שאינם מתגייסים לצבא הישראלי, ובכך הדגישו את הדמיון שלהם לרוב היהודי. ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם טענותיהם של רוסו ובלוול (Rousseau & Blauvelt, 1998), הסבורים כי בעוד שמלחמה עלולה להוביל לדחיקה במעמדם של מיעוטים, בכל זאת, אפילו מיעוט הנחשב ל"אויב" עשוי לזכות בניידות חברתית, אם יזדהה במהלך המלחמה עם קבוצת הרוב. על רקע זה ניתן להסביר את שאיפתם של המתבגרים להציג את עצמם כפרטים ואת העדה הדרוזית בכלל כ"ישראלים טובים במיוחד", קרי לוחמים אמיצים, פטריוטים ומוכנים להקריב את עצמם למען המדינה.

גורם נוסף שעשוי להסביר את הבחירה של הצעירים שלא לדחות את קבוצת הרוב (או לפחות להיות בקונפליקט בין הזדהות ודחייה של קבוצת הרוב, כפי שמצופה מהם בגילם), הוא החברות הייחודי שלו הם זוכים כדרוזים בישראל. מערכת החינוך הדרוזית בישראל הובנתה כך שתדגיש ערכים של לאומיות ואת חשיבותו של צה"ל, בעיקר לתלמידיה הבנים, במקביל לייחודיות הדרוזית (חלבי, 1996). כתוצרים של מערכת חינוך זו, המתבגרים שרואיינו הציגו את עמדותיה הפרו-ישראליות והפרו-צבאיות מבלי להעלות שאלות באשר לתקפותן העקרונית או להתאמתן לחייהם כבני מיעוטים. ניתן לטעון כי חינוך זה דומיננטי כל כך, עד שאינו מאפשר לצעירים להציג עמדות הסותרות את חינוכם, ובכך לעבור את השלבים ההתפתחותיים המאפיינים בני מיעוטים אחרים בעולם (Helms, 1990; Sue & Sue, 2003).

כך ניתן להבין את החד-ממדיות שאפיינה את השיח של הצעירים ואת חוסר הביטוי למורכבות, סתירות, סימני שאלה והתלבטויות ביחס לזהות, המאפיינות מתבגרים, ובייחוד חברי קבוצות מיעוט. נראה כי החברות הישראלי מחד גיסא וסיטואציית המלחמה מאידך גיסא יצרו אצל הצעירים צורך לדבוק בשני מרכיבי הזהות, הדרוזי והישראלי, שנתפסו בחווייתם כמחזקים וכמאפשרים התמודדות ברגעים קשים של חוסר ביטחון פיזי. סביר להניח כי בימים שבהם הם אינם נדרשים לגייס משאבי התמודדות אל מול סכנה, באות לידי ביטוי מורכבויות

בזהותם המתפתחת ועולות שאלות והתלבטויות על זהותם כישראלים וביחס להזדהויות עם מרכיבים נוספים בזהותם, דוגמת המרכיב הערבי; זה האחרון מתחבר לשפה הערבית שאותה הם דוברים ולמוזיקה ולתרבות הערבית שהם שותפים לה (חלבי, 2006). מחקר המשך שיבחן את שאלת הזהות של מתבגרים דרוזים בעתות שלום יוכל להשיב על שאלות אלו.

גורם שלישי שעשוי להסביר חלקית את אי-ההתאמה של המתבגרים למודלים התפתחותיים הוא גילם הצעיר. ייתכן כי בעוד כמה שנים, אחרי השירות הצבאי, תעלה מהשיח של הצעירים תמונה שונה מזו שעלתה במחקר זה. רעיון זה מסתמך על מחקרו של חלבי (2006), אשר הראה כי זהות מורכבת יותר המדגישה את המרכיב העדתי תוך דחיית המרכיב הלאומי, או לפחות תוך העלאת סימני שאלה ביחס אליו, מתפתחת אצל חלק מהדרוזים הצעירים במהלך הלימודים האקדמיים שלהם, אחרי שסיימו את לימודיהם במערכת החינוך ובקרב הבנים, אחרי שעברו גם את השירות הצבאי. ניתן לטעון כי בניגוד למערכת החינוך והשירות הצבאי שבהם הצעירים עוברים חברות פרו-ישראלית, הלימודים האקדמיים מחנכים לביקורתיות, ולכן דווקא במהלכם מצליחים הצעירים לפתח חשיבה ביקורתית על המערכת המדינית ועל האפליה שהיא נושאת בחובה כלפי מיעוטים.

לסיכום, מחקר זה הצביע על תפיסות ומשאבי התמודדות שאפיינו צעירים דרוזים בעת מלחמת לבנון השנייה. נוסף על המשאבים המאפיינים צעירים יהודים בהתמודדותם עם אימת המלחמה, נמצא כי הצעירים הדרוזים עשו שימוש בזהות הכפולה שלהם כישראלים וכדרוזים כמשאב התמודדות יעיל, תוך הדגשת החלקים המחברים אותם לרוב הישראלי היהודי והתעלמות מהיחס המפלה לרעה של המדינה כלפיהם. בהתייחסות למסקנות אלו יש לקחת בחשבון גם את מגבלות המחקר הנוכחי – המספר הקטן יחסית של המרואיינים והעובדה שהם רואיינו בזמן מלחמה והרחק מביתם.

על רקע הסיטואציה המצב המיוחד של המלחמה שבמהלכה נערך מחקר זה, עולה הצורך לבחון שאלות של זהות והשתייכות של צעירים דרוזים בעתות שלום, תוך בחינת הדמיון והשוני בתהליכי התפתחות זהותם במצבי רגיעה מול מצבי איום, כגון מלחמה. נוסף על כך, השוואה בין דרכי ההתמודדות של צעירים בני המיעוט וצעירים השייכים לרוב תוכל לפרוש תמונה מלאה יותר על זהות כדרך התמודדות, ובעיקר בישראל, הנחשבת לעתים כ"מעבדה חברתית ללחץ והתמודדות".

מקורות

- אביבי, ש' (2003). יחסי המדינה עם אזרחיה הדרוזים. **מפנה**, 42, 45–49.
- אביבי, ש' (2005). הדרוזים כמיעוט במדינת לאום דמוקרטית. **מפנה**, 49, 19–24.
- אוסצקי לזר, ש' (2006). איך נרטיב נולד – עם די"ר עדאל מנאע ודי"ר מאיר פעיל. **דו-עט**,

10, 6–8.

אור, א', שגיא, ש' ובר-און, ד' (2003). ייצוגים חברתיים בפעולה: התמודדות והתגוננות קולקטיבית של תלמידי תיכון יהודים ופלסטינים. **מגמות**, מב(3), 412–436.

אילון, ע' ולהד, מ' (2000). **חיים על הגבול: התמודדות במצבי לחץ, אי ודאות, סיכונים בטחוניים, צמצום האלימות ומעבר לשלום**. קריית טבעון: נרד.

אלחאגי, מ' (2003). חינוך בצל הקונפליקט: הגמוניה תרבותית לעומת רב תרבותיות נשלטת. בתוך מ' אלחאג וא' בן אליעזר (2003). **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה** (עמ' 296–327). חיפה: אוניברסיטת חיפה.

אריקסון, א' (1961). **ילדות וחברה: פסיכולוגיה של האדם בתמורות הזמן**. תל אביב: ספריית הפועלים.

ביליג, מ' וסורקראוט, ש' (2006). להיאחז או לנטוש? אידיאולוגיה, התקשרות למקום ותפיסת הסיכון בשומרון ובבינימין. **מגמות**, מד(4), 673–689.

בן דור ג' (1996). העדה הדרוזית: רקע היסטורי, דתי ואידיאולוגי. בתוך ח' הרשקוביץ (עורכת), **העדה הדרוזית בישראל לקראת המאה ה-21: ספר הכנס** (עמ' 101–123). ירושלים: קרן קונארד אדנאור.

בן-עמוס, א' ובר-טל, ד' (2004) (עורכים), **פטריטיזם: אוהבים אותך מולדת**. תל אביב: דיונון והקיבוץ המאוחד.

גאנס, א' (1997). הפלסטינים בישראל חלק מהבעיה ולא מהפתרון: שאלת מעמדם בעידן של שלום. **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים**, 41–42, 23–31.

גאנס, א' (2006). ישראליוציה של ערביי ישראל – אין דבר כזה. דו-עט, 10, 9–11.

דנה נ' (2000). **הדרוזים בישראל: בין מסורות העבר לאתגרי העתיד**. ירושלים: משרד החינוך.

וינר-לוי, נ' (2006). השכלה גבוהה כמפגש עם דעת, חברה ותרבות: תמורות בזהותן של נשים דרוזיות חלוצות ברכישת השכלה גבוהה. **סוגיות חברתיות בישראל**, 1, 5–30.

חלבי, פ' (1996). על מערכת החינוך הדרוזית, בתוך ח' הרשקוביץ (עורכת), **העדה הדרוזית בישראל לקראת המאה ה-21: ספר הכנס** (עמ' 121–135). ירושלים: קרן קונארד אדנאור.

חלבי, ר' (2006). **אזרחים שווי חובות: זהות דרוזית והמדינה היהודית**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

חסן, י' (1992). **תמורות בישוים הדרוזיים כתוצאה משילובם במערכת הביטחונית הישראלית**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה.

כהן, מ', עיד, ג' והבר, ל' (2004). תגובות של מתבגרים יהודים וערבים לאיום מתמשך של פיגועי טרור. **חברה ורווחה**, כד(2), 147–161.

להד, מ' ובן נשר, א' (2005). מאלתור תחת טראומה לפיתוח תורה: התמודדות קהילות עם טרור – הכנה, התערבות ושיקום. בתוך א' זומר וא' בלייד (עורכים), **התערבויות מוקדמות בעקבות אסונות וטרור: הניסיון הישראלי** (עמ' 271–300). תל אביב: רמות.

ליטבק-הירש, ט' וסיקורל ע' א' (2008). רחוק מהבית: חוויות ותפיסות של מתבגרים בעת מלחמה, **סוגיות בחברה הישראלית**, 5, 5–32.

- מילגרם, נ' (2000). ילדים במצבי לחץ. בתוך א' קלינגמן, ע' רביב ובי שטיין (עורכים). **ילדים במצבי חירום ולחץ** (עמ' 215–237). ירושלים: משרד החינוך.
- פז, ר' (1996). הדרוזים: זהות ושילוב. בתוך ח' הרשקוביץ (עורכת), **העדה הדרוזית בישראל לקראת המאה ה-21: ספר הכנס** (עמ' 95–103). ירושלים: קרן קונארד אדנאור.
- פלאח, ס' (1996). מערכת החינוך הדרוזית: תולדותיה והישגיה. בתוך ח' הרשקוביץ (עורכת), **העדה הדרוזית בישראל לקראת המאה ה-21: ספר הכנס** (עמ' 34–52). ירושלים: קרן קונארד אדנאור.
- קלדרון, נ' (2000). **פלורליסטיים בעל-כורחם: על ריבוי התרבויות של הישראלים**. חיפה ותל אביב: אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן.
- שנהב, י' (2003). **היהודים הערבים – לאומיות דת ואתניות**. תל אביב: עם עובד.
- Bar-Tal, D., & Staub, E. (1997). *Patriotism in the lives of individuals and nations*. Chicago: Nelson Hall.
- Bennett, A. (2006). Reincarnation, sect unity and identity among the Druze. *Ethnology*, 45(2), 87–104.
- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46, 5–68.
- Bsoul, L. A. (2006). The status of Palestinians in Israel: 1948–Oslo. *Arab Studies Quarterly*, 28(2), 27–54.
- Carlton-Ford, S., Morten, G., & Tabatabai, A. (2008). Iraqi adolescents: Self-regard, self-derogation, and perceived threat in war. *Journal of Adolescence*, 31, 53–75.
- Dana, N. (2003). *The Druze in the middle east: Their faith, leadership, identity and status*. Brighton and Portland: Sussex academic press.
- Dunham, J. (1983). Coping with stress in school. *Special Education: Forward Trends*, 10, 6–9.
- Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: Norton.
- Errante, A. (1997). Close to home: Comparative perspectives on childhood and community violence. *American Journal of Education*, 105(4), 355–400.
- Frisch, H. (1993). The Druze minority in the Israeli military: Traditionalizing and ethnic policy role. *Armed Forces and Society*, 20, 51–67.
- Frisen, A., & Hjort, H. (2006) Ethnic identity and reconciliation: Two main tasks for the young in Bosnia-Herzegovina. *Adolescence*, 41, 36–51.
- Gong, L. (2007). Ethnic identity and identification with the majority group: Relations with national identity and self-esteem. *International Journal of Intercultural Relations*, 31, 503–523.
- Hajjar, L. (2000). Speaking the conflict, or how the Druze became bilingual: a study of Druze translators in the Israeli military courts in the West Bank and Gaza. *Ethnic and Racial Studies*, 23(2), 299–328.
- Hammeck, L. P. (2008). Narrative and the cultural psychology of identity. *Personality and Social Psychology Review*, 12(3), 222–247.

- Helms, J. (1990). *Black and white racial Identity: Theory, research and practice*. Westport, CT: Greenwood press.
- Horowitz, D. (2000). *The deadly ethnic riot*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Ichilov, O. (2005). Pride in one's country and citizenship orientations in a divided society: The case of the Israeli Palestinian-Arab and orthodox and non-orthodox Jewish Israeli youth. *Comparative Education Review*, 49(1), 44–61.
- Kaniasty, K., & Norris, F. H. (2004). Social support in the aftermath of disasters, catastrophes, and acts of terrorism: Altruistic, overwhelmed, uncertain, antagonistic, and patriotic communities. In R. Ursano, A. Norwood & C. Fullerton (Eds.), *Bioterrorism: Psychological and public health interventions* (pp. 200–229). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kim, K., Lee, K., & Kim, T. (1981). *Korean-Americans in Los Angeles: Their concerns and language maintenance*. Los Angeles: National Center for Bilingual Research.
- Kline, P. M., & Mone, E. (2003). Coping with war: Three strategies employed by adolescent citizens of Sierra Leone. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 20(5), 321–333.
- Krystal, H. (1978). Trauma and affects. *Psychoanalytic Study of the Child*, 33, 81–116.
- Lahad, M., Shacham, Y., & Niv, S. (2000). Coping and community resources in children facing disaster. In A. Y. Shalev, R. Yehuda & A. C. McFarlane (Eds.), *International handbook of human response to trauma* (pp. 389–395). New York: Kluwer Academic/Plenum Press.
- Layish, A. (1979). Polygamy and the Druze family in Israel. *Journal of the American Oriental Society*, 99(1), 58–63.
- Lieblich, A., Tuval, R., & Zilber, T. (1998). *Narrative research: Reading, analysis, and interpretation*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Litvak-Hirsch, T., Chaitin, J., & Zaher, A. (in press). Perceptions of the Holocaust of Palestinian young adults, citizens of Israel. *Peace Psychology: Journal of Peace and Conflict*.
- Macksoud, M., Dyregrov, A., & Raundalen, M. (1993). Traumatic war experiences and their effects on children. In J. Wilson & B. Raphael (Eds.), *International handbook of traumatic stress syndrome* (pp. 625–633). New York: Plenum.
- McDonald, J. (2006). Marginalising the marginalised in wartime: African Americans and Mexican Americans in Austin, Texas, during the World War I era. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32, 66–78.

- Morgan D. L. (1997). *Focus groups as qualitative research*. London: Sage.
- Panayi, P. (1991). *The enemy in our midst: Germans in Britain during the First World War*. London: Berg Publishers.
- Parsons, L. (2000). *The Druze between Palestine and Israel 1947—49*. New York: St. Martin's Press.
- Perlin, L., & Schooler, C. (1987). The structure of coping. *Journal of Health and Social Behaviour*, 19, 2—21.
- Povrzanovic, M. (1997). Children, war and nation. *Childhood*, 4(1), pp. 81—102.
- Punamaki, R. L. (1996). Can ideological commitment protect children's psychological wellbeing in situation of political violence? *Child Development*, 67, 55—69.
- Pyszczynski, T., Solomon, S., & Greenberg, J. (2003). In the wake of 9/11: The psychology of terror. *American Journal of Psychiatry*, 160(5), 1019—1030.
- Rimer, J. (2007). The Druze: Social hierarchies and group form cultural descriptions and ethnographies. *Anthropolitique: The Anthropological Issues Group Journal*, 1(issue 1), 29—39.
- Rousseau, D. L., & Blauvelt, T. (1998). War, mobilization, and democratization: The experience of minority groups. The annual meeting of the International Studies Association, Minneapolis, MN.
- Shaw, J. A. (2003). Children exposed to war/terrorism. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 6, 237—246.
- Solomon, Z., Mikulincer, M., & Hobfoll, H. (1986). Effect of social support and battle intensity on loneliness and breakdown during combat. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1269—1276.
- Sue, D. W., & Sue, D. (2003). *Counseling the culturally diverse, theory and practice*. New York: John Willey.
- Swayd, S. (1998). The Druzes: One thousand years of tradition and reform. *Intercom: International Studies and Overseas Programs*, 1, 1—4.
- Tobin Y., & Contini-Morava, E. (2000). *Between grammar and lexicon*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins.
- Van Ijzendoorn, M. H., & Zwart-Woudstra, H. A. (1995). Adolescents' attachment representations and moral reasoning. *Journal of Genetic Psychology*, 156, 359—374.
- Yiftachel, O., & Segal, M. (1998). Jews and Druze in Israel: State control and ethnic resistance. *Ethnic and Racial Studies*, 21(3), 476—506.

